Ştefan Paşca şi începuturile scrisului în limba română

Apetența pentru mai multe ramuri ale lingvisticii pare să-i caracterizeze cu pregnanță pe „muzeişti", vocația şi disponibilitățile lor depăşind cadrul limitat al unei singure discipline. Dând curs unei mentalități care refuza stricta specializare, încă recurentă în epocă, Ştefan Paşca (1901–1957) va îmbrățişa şi el mai multe domenii, între care filologia, istoria limbii şi onomastica vor fi, la fel ca la Nicolae Drăganu, prioritare.

Metodic şi riguros, Ştefan Paşca va aborda chestiuni controversate privitoare la începuturile scrisului în limba română, examinând cu probitate vechimea tradiției grafice româneşti, filiația şi raporturile dintre versiunile unor monumente de limbă, finalitățile didactice ale textelor slavone cu traducere românească intercalată, multe dintre supozițiile sale fiind reluate şi confirmate de cercetările actuale. Pentru elucidarea unor perioade mai puțin clare din istoria scrisului românesc[277], el supune mai întâi analizei vechea terminologie referitoare la scris şi citit. Evoluția unor termeni din sfera culturii (*scrie, învăța, citi, cuvânt*) stătuse şi în atenția lui O. Densusianu, care publicase în 1925 şi 1926, în „Grai şi suflet", studiul intitulat *Semantism anterior despărțirii dialectelor române*[278]. Păstrarea unor cuvinte din această categorie în limba română, din latină, probează, după Paşca, faptul că, de-a lungul întregului ev mediu, românii au cunoscut şi chiar au practicat, sporadic, scrisul şi cititul. El

[277] *Contribuții la istoria începutului scrisului românesc*, în CL, I, 1956, nr. 1–4, p. 79–90.

[278] Vezi O. Densusianu, *Opere*, ediție îngrijită de B. Cazacu, V. Rusu şi I. Şerb, vol. I, Bucureşti, Editura pentru Literatură, 1968, p. 585–615.

BDD-B12-18 © 2012 Casa Cărții de Ştiință
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:12:35 UTC)

respinge, însă, în subsidiar, pe bună dreptate, explicația lui O. Densusianu, potrivit căreia noțiunea scrisului s-a perpetuat, chiar dacă acesta nu era folosit efectiv, datorită unor sensuri secundare, cum ar fi cel de „a desena, a zugrăvi", sau cel legat de păstorit: „a scrie, a cresta pe răboj". În cazul unui prezumtiv hiatus de mai multe secole în utilizarea scrisului, s-ar fi ajuns în situația în care verbul *scrie* să nu mai redea, în secolul al XVI-lea, sensul propriu al latinescului *scribere*, ci numai sensurile secundare, tocmai acestea fiind acum pe cale de dispariție.

În ceea ce privește practicanții scrisului, aceştia sunt identificați între preoții de țară, despre care ar fi greşit să se creadă că erau în totalitate străini, dar şi în persoana dascălilor, scribilor şi grămăticilor care apar menționați în documente. Acreditând ideea folosirii scrierii în perioada premergătoare pătrunderii liturghiei slavone, lingvistul clujean indică chiar o succesiune în timp, deprinderea scrisului făcându-se până în secolul al VII-lea în latineşte, apoi, până în secolul al X-lea, în greceşte, ceea ce constituie, desigur, o simplă conjectură. Cert este că, începând din evul mediu timpuriu, de când scrierea în limba latină şi cu alfabet latin era cunoscută, traversând după aceea, din secolul al X-lea, perioada slavonismului cultural, şi până în secolul al XVI-lea, de când datează primele texte redactate în limba română, „trebuie să se fi scris româneşte întotdeauna, sporadic şi pentru nevoi particulare"[279], după remarca lui Al. Rosetti.

Trecând în revistă câteva dintre şcolile mănăstireşti, precum acelea de la Tismana, Neamțul sau Peri, din Maramureş, unde se deprindea, indubitabil, şi meşteşugul scrisului, Pașca accentuează destinația didactică a textelor bilingve slavo-române, sugerată inițial de Ştefan Ciobanu[280]. Deşi acest gen de texte putea răspunde şi unor obiective de politică religioasă, vizând atât bisericile păstrătoare ale tradiției slavonismului în Ardeal, cât şi cele în care „înce-

[279] Rosetti, *Istoria*, p. 430.

[280] Şt. Ciobanu, *Începuturile scrisului în limba românească*, în AAR, seria III, Mem. secț. lit., tom. X, mem. 3, 1940–1941, p. 40–54.

BDD-B12-18 © 2012 Casa Cărții de Știință
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:12:35 UTC)

puse să se năruie această tradiție”[281], ele îndeplineau în primul rând rolul unor manuale de exerciții de traducere pentru înțelegerea pasajelor în slavonă. Scopul precumpănitor didactic al acestor scrieri, în consonanță cu opiniile lui Șt. Ciobanu şi Șt. Paşca, este acceptat de Ion Gheție, care va oferi un tablou sintetic, mult mai extins, al textelor slavone cu traducere românească intercalată, repartizate pe domenii: texte biblice, cazanii, texte religioase apocrife, texte juridice şi cărți populare[282]. Această largă paletă tematică face şi mai plauzibil faptul că fragmentarea textelor bilingve nu trebuie raportată la o eventuală motivare a caracterului canonic al traducerii şi nici la necesități de lectură curentă, evident dificile. Pentru afirmarea funcției lor didactice, Paşca aduce şi argumentul dublelor sau triplelor glosări, pentru redarea echivalentului slavon, cu exemplificări din *Psaltirea slavo-română* de la Mehadia şi din *Codicele* Gaster. Este notabil faptul că el nu împărtăşeşte însă, în întregime, opinia lui Ştefan Ciobanu, potrivit căreia primele texte româneşti ar fi fost bilingve, din care s-au desprins toate traducerile româneşti ale cărților religioase din secolul al XVI-lea.

Pentru a demonstra vechimea tradiției grafice româneşti, Șt. Paşca examinează, tot în studiul său din 1956, valoarea unor slove chirilice. Astfel, crearea noii slove ѕ pentru notarea africatei *ğ*, pe care o consideră, la fel ca Ilie Bărbulescu, o inovație grafică la noi, după sârbă, prin modificarea lui ԛ, presupune o practică încetățenită deja a scrierii în limba română. El aduce noi exemple din colecțiile de documente slavo-române, arătând că slova apare atestată, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, mai întâi în Moldova şi abia apoi în Muntenia. O altă slovă discutată este ѥ, văzută ca o modificare a lui ѣ din mediobulgară, pentru redarea segmentului vocalic corespunzător lui *î* inițial. Ştefan Paşca are rezerve față de opinia avansată de E. Petrovici, după care slova ѣ a fost adoptată în scrisul de la

[281] Șt. Paşca, *art. cit.*, p. 83.
[282] Gheție, *Începuturile*, p. 199.

BDD-B12-18 © 2012 Casa Cărții de Știință
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:12:35 UTC)

noi în două epoci diferite, în funcție de pierderea nazalității acestui fonem, respectiv, întâi, în secolul al XIV-lea, iar într-o perioadă mai târzie cu noua sa valoare. El pledează pentru ideea împrumutării slovei la un moment dat şi denazalizarea ulterioară după model mediobulgar. Existența unei tradiții anterioare secolului al XVI-lea a scrisului în română explică notarea prin – a unui fonem de timbru nazal. A treia slovă pe care o menționează în favoarea tradiției grafice româneşti este –, pe care o atestă în unele documente slavo-române, corespunzând valorii sale inițiale (*dz*).

Argumentația amplă la care apelează autorul îi permite să conchidă că tradiția de a scrie româneşte cu slove chirilice e „mai veche cu *cel puțin* două veacuri decât cel dintâi monument de limbă păstrat, scrisoarea lui Neacşu din 1521". Mai rezervat, I. Gheție va plasa consolidarea acestei tradiții în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în intervalul 1450–1520. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, de când dispunem de primele monumente literare în limba română, tradiția noastră grafică avea o vechime de aproximativ o sută de ani[283].

Unele probleme controversate ale filologiei româneşti sunt discutate, tangențial, însă cu un bogat eşafodaj de date, atunci când Paşca examinează versiunile româneşti ale *Apostolului* din secolul al XVI-lea[284]. Teza traducătorului unic, maramureşean sau nord-ardelean, a textelor rotacizante, emisă de către N. Iorga, nu i se pare îndreptățită filologului clujean. El găseşte hazardată atribuirea acestei ample acțiuni de transpunere în limba română unei singure persoane, întrucât ipoteza nu se bazează pe analiza pretinsului originar, ci pe cópii, transmise prin mai multe intermediare. Nu a fost sesizat nici aspectul calitativ al traducerii, care prezintă diferențe de la o porțiune la alta a aceluiaşi text, cu inadecvări de exprimare ce nu pot fi proprii unui singur

[283] I. Gheție, *op. cit.*, p. 19; vezi şi Gheție–Mareş, *Originile*, p. 136.

[284] Şt. Paşca, *Probleme în legătură cu începutul scrisului românesc. Versiunile româneşti din secolul al XVI-lea ale „Apostolului"*, în CL, II, 1957, p. 47–95.

BDD-B12-18 © 2012 Casa Cărții de Știință
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:12:35 UTC)

individ. Traducerea acestor texte, care diferă de la o secțiune la alta, ar fi, prin urmare, o operă de colaborare, aşa cum reiese din introducerea la *Catehismul* lui Coresi, unde cei care au transpus *Tetraevanghelul* în româneşte sunt numiți „neşte creştini buni", originari, după părerea sa, din centrul şi sud-estul Transilvaniei.

Problemele de filiație pe care le comportă cercetarea comparată a diferitelor versiuni ale *Apostolului* îi prilejuiesc lui Şt. Paşca o amplă demonstrație. Rediscutarea acestor raporturi porneşte de la principiul neacceptării ca pe o dogmă a teoriei lui N. Iorga despre originea maramureşeană a traducerii în română a textelor biblice fundamentale. La fel ca descoperitorul *Codicelui Voronețean*, Gr. Crețu, care afirmase că nu există nicio legătură între versiunea rotacizantă şi cea coresiană, Paşca arată că fiecare dintre cele două versiuni sunt opera unor traducători diferiți, provenind din regiuni diferite, care au lucrat în mod independent şi au fructificat originale slavone distincte. El polemizează, la un moment dat, cu Al. Rosetti, cel care preluase teoria lui Iorga, dezvoltând-o şi nuanțând-o în multe privințe. Dacă inițial nu admitea posibilitatea colaționării de către Coresi şi colaboratorii săi a unei traduceri româneşti mai vechi cu un text slavon, Al. Rosetti înclină, după aceea, în favoarea acestui gen de revizuire, care a avut ca rezultat o traducere mai apropiată de textul slav decât versiunea din *Codicele Voronețean*[285]. După cum susține însă Şt. Paşca, admiterea unei astfel de colaționări ar însemna să atribuim „celor dintâi editori români de texte traduse exigențe de lucru prea adesea dezmințite de felul cum se prezintă – cu lipsuri şi erori grave de tot felul – tipăriturile coresiene".

Relația dintre cele două versiuni ale *Apostolului* fusese relevată şi de către N. Drăganu, care, spre deosebire de Iorga şi, mai apoi, de Al. Rosetti, considera textul rotacizant o copie mai recentă, indirectă, după tipăritura coresiană. Aceeaşi dependență a textelor rotacizante față de textele lui

[285] Al. Rosetti, *Limba română în secolele al XIII-lea–al XVI-lea*, Bucureşti, Editura Academiei, 1956, p. 204–208.

BDD-B12-18 © 2012 Casa Cărții de Știință
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:12:35 UTC)

Coresi fusese susținută şi de Moses Gaster în *Chrestomatia română* din 1891.

Cu toate că Paşca nu ignoră asemănările şi identitățile de exprimare ale celor două texte, care ar putea să indice, aparent, acelaşi izvor, divergențele existente nu i se par a fi remanieri intenționate în versiunea coresiană. El respinge, aşadar, ipoteza potrivit căreia Coresi ar fi prelucrat o versiune maramureşeană a *Apostolului*, arătând că în textul tipărit nu se întâlneşte, de exemplu, nicio singură „scăpare" a tipografului în ceea ce priveşte rotacismul. Substituirile operate la nivel lexical nu se produc, însă, în mod consecvent, după cum observă Paşca. Sunt înlocuite, bunăoară, în cuprinsul tipăriturii, cuvinte precum *lângedul*, din textul aşa-zis maramureşean, prin *bolnavul*, pentru ca în alte pasaje acestea să rămână neschimbate, în aceeaşi situație fiind termeni ca *arină* şi *năsip, sămânță* şi *rudă*. Omisiunile comune celor două versiuni ar reflecta, în această situație, omisiuni corespunzătoare în textele slavone traduse în mod independent. Cercetări mai recente au confirmat, parțial, presupunerea lui Paşca, patru dintre cele cinci omisiuni remarcate regăsindu-se în unele versiuni slavone, cum ar fi aceea cuprinsă în ms. sl. BAR 435[286]. Referindu-se la argumentele lui Al. Rosetti aduse în favoarea relației genetice dintre cele două versiuni, el explică coincidențele semnalate nu prin raportarea la o traducere comună, ci prin servilismul traducerii, „din cuvânt în cuvânt, şi mai mult sau mai puțin exacte din punctul de vedere al exprimării în româneşte". Diferențele lexicale pe care le pune în evidență Şt. Paşca, în plus față de cele sesizate de Al. Rosetti, i se par concludente în impunerea aserțiunilor sale. Iată câteva dintre deosebirile pe care le constată între *Apostolul* lui Coresi şi *Codicele Voronețean*: *acoperemânt – podu; adâncatul – genrurea; adins eiş – urul alaltu; adune – deştingă; aprinde – păleaşte; aprins – încindere; arătă – cice;aşteptară – adăsta; cărămu-ne – vânslămu; câştigă-se – grijască-se; destul – de biu; dosadă –*

[286] Mariana Costinescu, *Versiunile din secolul al XVI-lea ale „Apostolului". Probleme de filiație şi localizare*, în VTR, p. 95 ş. u.

BDD-B12-18 © 2012 Casa Cărții de Ştiință
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:12:35 UTC)

*împutare; dospiră – pristoi; feciorul – pruncul; feleluit – sveatu; ferecare – năravu; funile – oajde; glas – despus; greață – sminteală; gropniță – comarnic; învățătură – obrazu; judecareți – răgiudecareți; legară – spândzurară; mâzdă – prețu; miiariul – miiașul; milosârzi – supuși; moșilor – tătânreasc*ă*; nevoi – lângori; ocnă – zăbleală; peliță – trup; plecați – supuși; postâmpi – apropie; poveleanie – porâncită; pre-asupră – curmedzișu; prestânire – po<s>tâmpire; pre-veaghe – dobândi; previre – zborişte; prilăstireți – blăznireți; pritorii – tindele; răposăm – lăcuimu; răzvrătire – întorcătură; rostul – usnele; sălăşuiiam – lăcuimu; sănătoşați-vă – întregu-mândriți-vă; seminț*e – *neamuri; sfeatul – fărecarea; strigare – ceartă; suspinați – hlipindu; urâciunile – zavistul; vânslămu-ne – descărcămu-nă.*

Vom aduce câteva amendamente la acest şir de corespondențe: sunt transcrise greşit *acoperemânt* în loc de *acoperimânt*, *încindere* în loc de *încindre*, *judecareți* în loc de *judecați* şi, respectiv, *răgiudecareți* în loc de *răgiudecatu*, *prestânire* în loc de *prestâ<m>pire*; apare la Paşca lecțiunea greşită *gropniță* în loc de *gorniță* „cameră aşezată la etaj”; *milosârzi* trebuie pus în relație cu un alt termen din CV, *miluitori*, şi nu cu *supuşi*, ultimul formând pereche cu termenul *plecați*; lui *previre* îi corespunde, de fapt, *prăvire*, iar *zborişte*, omis la Coresi, apare în CV ca o repetiție sinonimică.

Pentru a oferi probe în plus în favoarea respingerii unui presupus raport de dependență între cele două versiuni, Paşca extinde comparația şi în domeniul sintaxei. Divergențele pe care le constată în structura propoziției şi a frazei, în topică, stângăciile de exprimare, omisiunile, redarea greşită a sensului unor pasaje la Coresi par să-i întărească această convingere. În favoarea tezei sale, el supune analizei şi o a treia versiune, cea existentă în *Codicele* Gaster. Şi de data aceasta el optează pentru independența fiecărei versiuni, coincidențele şi asemănările de ordin lexical fiind datorate utilizării unor glosare slavo-române rămase necunoscute.

Credem că premisa de la care pornea filologul clujean în acest ultim demers comparativ nu este edificatoare, deoarece *Apostolul* din colecția Gaster nu conservă o versiune datând

BDD-B12-18 © 2012 Casa Cărții de Știință
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:12:35 UTC)

din secolul al XVI-lea[287]. Apelând doar la textul tipărit ca apendice la ediția din 1929 a *Evangheliarului* de la Londra, şi nu la forma sa autografă din manuscrisul românesc 1154, Paşca nu a luat în considerare însemnarea care atestă că acesta a fost copiat în jurul anului 1703 de către Teofil din Rucăr. Cu toate că este irelevantă comparația cu un text din secolul al XVIII-lea, de fapt o copie a unei traduceri care datează doar de la începutul secolului anterior, Paşca face, totuşi, câteva observații notabile. El sesizează faptul că limba *Apostolului* Gaster nu reflectă particularități specifice unui singur grai, pe de o parte, iar existența unor inadvertențe de ordin grafic, a variantelor fonetice şi a dubletelor lexicale dovedeşte că manuscrisul respectiv este o copie, şi nu autograful traducătorului, pe de altă parte. În fine, dacă ipoteza privitoare la copistul străin nu este verosimilă, inconsecvențele explicându-se prin suprapunerea a două maniere de notare şi a lipsei de experiență a copistului, în schimb localizarea traducerii din care provine versiunea Gaster în nord-vestul Ardealului, iar a copiei în nordul Moldovei conține câteva date care pot fi reținute.

Cât priveşte modelul din care descinde versiunea păstrată de *Codicele Voronețean*, acesta ar fi, după Şt. Paşca – în consonanță cu ipoteza lui Bohuš Tenora, din 1914 –, de redacție slavă răsăriteană, în timp ce *Apostolul* coresian ar fi conservat unul de redacție sudică. Opinia sa va fi împărtăşită şi de N. Corlăteanu, un alt adept al derivării celor două versiuni din traduceri de sine stătătoare[288].

Cercetările ulterioare au infirmat teza independenței versiunilor româneşti din secolul al XVI-lea ale *Apostolului*, posibilitatea stabilirii unei relații de filiație fiind peremptorie. Repunerea în circuitul ştiințific a *Apostolului* copiat de popa

[287] Idem, *„Apostolul" din colecția Gaster*, în SLLF, vol. I, p. 173–187.

[288] Şt. Paşca, *Probleme*, p. 89; N. Corlăteanu, *În jurul unei controverse filologice (Raportul dintre „Codicele Voronețean" şi „Lucrul apostolesc" al lui Coresi)*, în SCL, XI, 1960, nr. 3, p. 443–457; idem, *Despre aceeaşi controversă filologică (Raportul dintre „Codicele Voronețean" şi „Lucrul apostolesc" al lui Coresi)*, în LR, XII, 1963, nr. 2, p. 177–185.

BDD-B12-18 © 2012 Casa Cărții de Ştiință
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:12:35 UTC)

Bratul (1559–1560), încă necunoscut lui Paşca, precum şi studierea comparativă a versiunilor româneşti care s-au transmis şi a diverselor variante slavone au confirmat descendenţa textelor dintr-o traducere unică. Fiecare dintre cele trei versiuni ale *Apostolului* a rezultat, aşadar, din revizia traducerii comune, prin colaţionarea textului cu versiuni slavone deosebite de modelul care a stat la baza echivalării iniţiale[289].

Rămânând tot în perimetrul contribuţiilor privind începuturile scrisului românesc, vom mai consemna părerea lui Şt. Paşca în legătură cu identificarea sursei *Tetraevanghelului* copiat de Radu de la Măniceşti (manuscris cunoscut sub numele de *Evangheliarul de la Londra*). El se raliază ipotezei avansate anterior de N. Iorga, S. Puşcariu, N. Drăganu şi C. Lacea, considerând că izvodul pe care l-a fructificat grămăticul a fost o copie a traducerii originale a *Tetraevanghelului*, alta decât cea care s-a aflat la dispoziţia lui Coresi[290]. Observarea concordanţelor şi a deosebirilor dintre cele două texte, a omisiunilor şi a greşelilor de tipar preluate în manuscris a permis impunerea, ulterior, a opiniei conform căreia sursa utilizată de Radu de la Măniceşti a fost o copie directă sau mediată după un exemplar din ediţia coresiană din 1561[291].

Câteva texte din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea vor intra în sfera de interes a lingvistului clujean, preocupat atât de aspectele de critică textuală, cât şi de evoluţia normelor literare în tipăriturile româneşti din perioada respectivă. În 1939, Şt. Paşca publică o ediţie critică[292], exemplară pentru nivelul restituirilor din acel moment, considerată cu îndreptăţire de P.P. Panaitescu „un model de cercetare amănunţită şi corectă”[293] a unui vechi text românesc. Autorul

[289] Vezi Mariana Costinescu, *Versiunile din secolul al XVI-lea ale „Apostolului”*, p. 93–145; CV, p. 50–66.
[290] Şt. Paşca, *Activitatea lui Moses Gaster în domeniul lingvisticii şi al filologiei române*, în CL, I, 1956, nr. 1–4, p. 113.
[291] Gheţie, *Începuturile*, p. 182–195.
[292] *O tipăritură munteană necunoscută din secolul al XVII-lea: Cel mai vechi Ceaslov românesc. Studiu istoric literar şi de limbă*, Bucureşti, Imprimeria Naţională, 1939 (Academia Română, *Studii şi cercetări*, XXXVI).
[293] RIR, IX, 1939, p. 460.

BDD-B12-18 © 2012 Casa Cărţii de Ştiinţă
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:12:35 UTC)

întreprinde un examen filologic minuțios al celui mai vechi *Ceaslov* românesc, axat pe evidențierea caracterelor tipografice, ornamenticii, filigranelor hârtiei şi a cadrului istoric, urmat de un studiu consacrat grafiei şi particularităților de limbă. Pentru descrierea aspectului formal al cărții şi elucidarea chestiunilor legate de datarea şi localizarea textului se fac comparații pertinente cu tipărituri apărute în aceeaşi perioadă la Câmpulung, Govora şi Alba Iulia. Identitatea între hârtia folosită la imprimarea *Pravilei* de la Govora, din 1640, şi cea din tipăritura analizată nu i se pare întâmplătoare. El împărtăşeşte, în final, ipoteza că textul a fost tipărit de către Meletie Macedoneanul, la Govora, în cursul celei de-a doua jumătăți a lunii septembrie şi în octombrie 1640. S-a mai avansat şi posibilitatea – sugerată de descoperitorul cărții, A. Filimon – ca acest *Ceaslov* să fi fost tipărit la Alba Iulia, în contextul disputelor stârnite de succesiunea la scaunul vlădicesc al Transilvaniei, după moartea lui Ghenadie. Însuşi editorul găseşte similitudini cu unele caracteristici poligrafice ale tipăriturilor bălgrădene, în speță cu o culegere de texte cu conținut religios şi profan din 1639[294], descrisă anterior de către N. Drăganu şi atribuită lui popa Dobre[295]. La rândul său, N. Drăganu sugera faptul că activitatea acestuia din urmă nu putea să se limiteze doar la cărțile pe care ştim că le-a imprimat, în mod sigur, la Bălgrad şi în împrejurimi (*Evanghelia cu învățătură*, 1641, *Catehismul calvin*, 1642). Într-adevăr, cei doi pretendenți la funcția de mitropolit, Meletie Macedoneanul şi Iorest, ar fi putut fi interesați, în egală măsură, datorită calităților lor de tipografi, să se implice în editarea unor cărți în reşedința

[294] Localizată de Paşca la Prisaca, unde se va tipări şi *Catehismul* din 1642; vezi *O tipăritură munteană necunoscută*, p. 20, nota 3.

[295] N. Drăganu, *Cea mai veche carte rákóczyană*, în AIIN, I, 1921–1922, p. 161–278; ulterior, în 1938, Drăganu revine şi susține localizarea acestei culegeri, ca şi a *Ceaslovului*, la Govora; vezi *Istoria literaturii române din Transilvania de la origini până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*, ed. cit., p. 68.

BDD-B12-18 © 2012 Casa Cărții de Ştiință
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:12:35 UTC)

princiară transilvană, care să-i recomande, o dată în plus, pentru demnitatea la care doreau să acceadă.

Sunt mai multe motive care infirmă însă tipărirea cărții la Alba Iulia, printre care şi acela că hârtia *Ceaslovului* nu provenea de la moara din Lancrăm, activă în acea perioadă, utilizată fără excepție în tipografia din capitala princiară. Reexaminarea filigranologică atestă folosirea unor sorturi de hârtie de proveniență venețiană, având ca marcă o arbaletă în cerc surmontată de un trifoi, iar drept contramarcă, trifoiul flancat de litere, care apar în mod frecvent şi în tipăriturile muntene de la mijlocul secolului al XVII-lea[296].

Mai mult, o remarcă mai veche a lui Ion Budai-Deleanu, trecută neobservată, permite elucidarea datării şi a localizării *Ceaslovului* românesc editat de Pașca. În două dintre scrierile sale lingvistice, în care analizează valoarea slovelor chirilice şi corespondentele lor latine, respectiv *Excerptum ex capitae secundo operis mei sub titulo* ***Fundamenta****...* şi *Temeiurile gramaticii româneşti*, Budai-Deleanu oferă exemple dintr-o carte de rugăciuni tipărită în anul 7150 la mănăstirea de la Govora, ceea ce denotă că el a văzut un exemplar complet, având şi foaia de titlu. Mențiunea din *Excerptum*[297] este concludentă, întrucât dă un citat exact de la sfârşitul *Molitvei de joi după utrănii* din cartea de față. Putem conchide, aşadar, că datarea celui mai vechi *Ceaslov* românesc, apărut la Govora, trebuie plasată în 1641–1642.

După un amplu studiu lingvistic, structurat pe fonetism, morfologie, sintaxă şi lexic, Paşca decelează raporturile care se pot stabili cu alte texte similare: manuscrisele româneşti BAR 275 şi 2522, precum şi *Codicele pribeagului Gheorghe Ştefan*, manuscris aflat la BAR Cluj. Textul de bază al *Ceaslovului* este redat prin aplicarea principiilor unei transliterații moderate, cu unele completări şi referiri în aparatul

[296] A se vedea şi Olimpia Guțu, *Hârtia filigranată folosită în Țara Românească de-a lungul secolului al XVII-lea. II. „Mărci" de import cu largă circulație*, în RS, XXIII, 1985, p. 243–277.

[297] Vezi Ion Budai-Deleanu, *Opere. Țiganiada. Trei viteji. Scrieri lingvistice. Scrieri istorice. Traduceri* , ed. cit., p. 582.

BDD-B12-18 © 2012 Casa Cărții de Știință
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:12:35 UTC)

critic la versiunile manuscrise. Lipsa unui indice exhaustiv de cuvinte, precum şi nereproducerea în facsimile a textului integral (prezentat doar sub forma unor planşe ilustrative) îngustează, oarecum, destinaţia acestei ediţii, lucrată, în general, cu destulă scrupulozitate.

Cu aceeaşi rigurozitate este abordată, în special sub aspectul limbii, ultima tipăritură apărută la Bălgrad, în 1702, *Pânea pruncilor*. În urma examinării severe la care este supus acest catehism catolic, a cărui apariţie face o notă discordantă în evoluţia limbii române literare, Paşca ajunge la concluzia că ne aflăm în faţa unui „exemplu tipic despre nepriceperea cu care putea să traducă din ungureşte un preot român dintr-un sat oarecare din Transilvania în pragul veacului al XVIII-lea”[298]. Autorul îşi motivează opţiunea pentru cercetarea acestui text prin situarea sa în imediata vecinătate a celor tipărite de Ioan Zoba din Vinţ, vădind aceeaşi persistenţă a tradiţiei locale (*z, ğ*) şi acceptarea pe scară largă a regionalismelor de origine maghiară (*aldui, băsău, boboană, chischineu, iosag, sucă, tuldui*). Îi recunoaşte însă traducătorului, popa Duma Ianăş, din Bărăbanţ, familiarizarea cu limba textelor noastre vechi, vizibilă prin păstrarea unor termeni caracteristici textelor din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea: *alnic, hrabor, hranişte, viia*. Asperităţile de limbă pe care le surprinde, calcurile semantice, topica străină din unele pasaje, neologismele de origine latină pătrunse prin filieră maghiară (*cănţălareş, coleghion, iştrument, şacrament, şumă*), precum şi deformarea unor nume proprii îl determină pe Paşca să considere tipăritura bălgrădeană din 1702 un fapt izolat, un prototip de traducere defectuoasă. *Pânea pruncilor* marchează, prin urmare, un moment de discontinuitate în configuraţia variantei literare sud-vest ardeleneşti, deşi constituie mai degrabă un hibrid, produs al unui alt mediu cultural, care distonează cu tradiţia locală[299].

[298] DR, X_2, 1941–1943, p. 329.
[299] Vezi şi Eugen Pavel, *Carte şi tipar la Bălgrad (1567–1702)*, ed. cit., p. 88–91, 326.

BDD-B12-18 © 2012 Casa Cărţii de Ştiinţă
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:12:35 UTC)

Un manuscris italian-român, păstrat la Göttingen, descoperit de N. Iorga în 1898 şi editat parţial de acesta în anul următor, îi va atrage atenţia lui Ştefan Paşca[300], istoricul limbii descriind cu exactitate insolitul manual de conversaţie, folosit de către misionarii catolici din Moldova, pe a cărui primă filă este notat *Petit Recueil des Mots Moldaves écrit par un italien à Yassi l'an 1770*. El atribuie manuscrisul veneţianului Francantonio Minotto şi îl datează înspre sfârşitul anului 1771 şi începutul anului 1772. În favoarea acestei paternităţi pledau ştirile despre alte preocupări ale misionarului privitoare la gramatica şi la lexicul limbii române. Socotindu-l util pentru lexicografi şi pentru cei care studiază gramatica istorică a limbii române, Paşca face o analiză amănunţită, sub raport lingvistic, a acestui text scris în ortografie italienizantă, cu greşeli de redactare, grupând, în final, preţiosul material lexical în ordine alfabetică. Mai recent, lingvistul italian Giuseppe Piccillo a reanalizat şi a editat integral manuscrisul, pe care îl atribuie însă lui Antonio Mario Mauro, un alt misionar în satul Răchiteni, din Moldova, şi îl datează în 1770[301].

O altă exegeză a lui Paşca, intitulată *Des copies du „Divan" de Démètre Cantemir en Transylvanie*[302], surprinde difuzarea în această provincie a operei prinţului moldav, care intră într-un circuit mai larg chiar înaintea *Hronicului*, carte de căpătâi pentru corifeii Şcolii Ardelene. Încercând să fixeze cadrul care a favorizat receptarea *Divanului* în mediile culturale româneşti, autorul face o paralelă cu o altă scriere aparţinând literaturii de meditaţie, *Cugetările* lui Oxenstiern, a căror traducere a cunoscut o circulaţie intensă în epocă. El identifică două noi cópii executate după *Divanul* lui Cantemir, prima scrisă în 1703, la numai cinci ani după apariţia cărţii, de către popa Ion din Ocna Sibiului, iar cea de-a doua de

[300] „Studii italiene", II, 1935, p. 119–136.
[301] Vezi Giuseppe Piccillo, *Il ms. romeno Asch 223 di Göttingen (Sec. XVIII)*, în „Travaux de linguistique et de littérature" (Strasbourg), XXV, 1987, nr. 1, p. 7–148.
[302] „Langue et littérature", II, 1943, p. 116–124.

BDD-B12-18 © 2012 Casa Cărţii de Ştiinţă
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:12:35 UTC)

către Nicolae Olah, din Cerghidul Mare, în 1795. Informaţiile privind structura şi conţinutul manuscriselor (cel din 1703 reproducând cu exactitate originalul tipărit), persoana copiştilor şi, nu în ultimul rând, revizia lingvistică pe care o întreprind cei doi scribi ardeleni denotă, şi de această dată, o solidă iniţiere a filologului clujean în domeniul textelor româneşti vechi.

Recenziile pe care acesta le semnează în „Dacoromania", încă din 1926, pun în evidenţă aceeaşi familiarizare cu textele de literatură veche, comentariul distingându-se prin discernământ şi fineţea observaţiilor. Paşca consemnează, de pildă, proveniența la noi a legendei lui Acvar prin intermediul literaturii bizantine, potrivit părerii lui Cartojan, dar nu ignoră nici posibilitatea pătrunderii prin filieră bogomilică, împărtăşită de V. Bogrea[303]. Remarcă, apoi, cu alt prilej, spiritul metodic cu care N. Cartojan abordează, în *Istoria literaturii române vechi*, evoluţia literaturii religioase, a celei istorice, ca şi a celei populare (apocrife, hagiografice sau didactice), modul în care expunerea depăşeşte însuşirile unui simplu manual[304]. Discuţia pe marginea editării de către Dan Simonescu a unui text apocrif (*Legenda lui Afrodiţian Persul*)[305] porneşte de la constatarea penuriei studiilor de limbă pe marginea textelor din secolul al XVIII-lea, în comparaţie cu cele din secolele anterioare, însuşi Paşca oferind, în cadrul recenziei, date suplimentare în privinţa particularităţilor lingvistice. El ţine să sublinieze că o ediţie critică trebuie să corespundă nu numai din punctul de vedere al istoriei literare, ci şi al analizei fenomenelor de limbă.

Editarea *Cronicii lui Ştefan cel Mare*, în versiune germană şi într-o nouă traducere, de către I.C. Chiţimia, îi trezeşte lui Şt. Paşca unele dubii legate de aserţiunea că varianta germană ar fi o copie făcută după o traducere în concept, dictată în grabă. El înclină să creadă, de asemenea, că traducerea s-ar fi putut efectua şi în regiunile noastre,

[303] DR, IV_2, 1924–1926, p. 1022–1023.
[304] DR, XI, 1948, p. 238–242.
[305] DR, XI, 1948, p. 244–246.

BDD-B12-18 © 2012 Casa Cărţii de Ştiinţă
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:12:35 UTC)

multe dintre particularităţile de limbă regăsindu-se în graiul saşilor din zona Bistriţei. Filologul clujean pledează, cu mult aplomb, pentru studierea unui număr mai mare de texte româneşti vechi sub aspect dialectal, întrucât ar fi o eroare să nu se acorde credit valorii pe care o reprezintă „cercetarea comparativă a elementelor lingvistice”[306].

În sfârşit, ediţia critică a lui Al. Rosetti consacrată scrisorilor româneşti din arhivele Bistriţei, ce acoperă perioada 1592–1638, umple, după aprecierea lui Şt. Paşca[307], un gol în cadrul publicaţiilor noastre de specialitate, ea fiind capabilă să suscite interesul istoricilor, lingviştilor sau al paleografilor. Este nemulţumit însă de slaba calitate a reproducerilor în facsimile, întrucât multe planşe sunt imposibil de descifrat. El face, totodată, unele observaţii de amănunt, propunând lecţiuni diferite, în concordanţă cu elementele de limbă vorbită pe care le cunoştea îndeaproape.

Fără a avea o operă vastă, Ştefan Paşca a întruchipat tipul de cercetător împătimit al vechiului scris românesc, căruia i s-a dedicat cu multă acribie, în spiritul unei şcoli lingvistice de mare autoritate.

[306] DR, XI, 1948, p. 251–252.
[307] DR, XI, 1948, p. 252–253.

BDD-B12-18 © 2012 Casa Cărţii de Ştiinţă
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.58 (2026-11-16 17:12:35 UTC)